

Kiss Csaba

2005 óta vagyok az ELTE BTK esztétika-filozófia szakos hallgatója. Mostanában leginkább Marx és Pasolini munkássága iránt érdeklődöm. Az itt olvasható recenzió Faragó-Szabó István szemináriumára íródott; végső változatának elkészülésében nagy segítséget jelentettek az ő, a szeminárium többi hallgatója, valamint Szalai Miklós észrevételei, megjegyzései.

Kiss Csaba

◀ A tőkén innen

Mészáros István: *A tőkén túl. Közelítések az átmenet elméletéhez: Első rész. Az ellenőrizhetetlenség árnya.* L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, Budapest, 2008. Fordította: Csala Károly. 401 oldal, 3650 Ft.

Mi van a tőkén túl? – ezt a kérdést teszi fel a ma élő egyik legismertebb marxista filozófus, aki nem melleleg magyar: Mészáros István. Ugyan 1956-ban emigrált, s Nagy-Britanniában futott be tudományos karriert, műveit pedig angolul írta, de ma már kezdik itthon is (újra) megismerni; egyre több művét fordítják le magyarra. Mindazonáltal szélesebb körű ismertségről még aligha beszélhetünk, nincs például lefordítva máig legismertebb műve, az 1970-ben megjelent *Marx's Theory of Alienation*¹, mely egy csapásra hírneves filozófussá tette. Abban a körülményben, hogy Mészáros – aki Lukács kétségtelenül egyik legtehetségesebb tanítványa volt – külföldön jóval ismertebb, mint idehaza, számos tényező játszott szerepet, amelyeknek (részletes) elemzése nem lehet e recenzió feladata. Mindenesetre annyit mindenképpen érdemes megemlíteni, hogy a rendszerváltás előtt azért nem volt ildomos emlegetni, mert – marxizmus ide vagy oda – az itthoni ortodoxióának nem volt ínyére sem az általa képviselt szemlélet, sem az, hogy „disszidensként” igen jelentős sikereket ért el a nyugati baloldal körében. Hogy pedig a rendszerváltás után sem nagyon emlegették, az egyértelműen a marxizmus radikális periferizálódásával magyarázható.

Mészáros a nyugati radikális baloldali mozgalmak körében töretlen népszerűségnek örvend a kapitalizmust és Amerikát bíráló írásai miatt; Latin-Amerikában tízezres példányszámokban jelennek meg (és fogynak el) művei, Hugo Chávez venezuelai elnök pedig barátsága mellett nemrég magas állami díjjal is kitüntette. Persze épp ez a népszerűség, és Chávez szimpátiája itthon egy teljesen másfajta reakciót váltott ki (gyakran az egykori marxisták körében).

A tőkén túl. Közelítések az átmenet elméletéhez című, csaknem ezer oldalas műve mintegy összefoglalása több évtizedes gondolkodói munkásságának. Nagy-Britanniában 1995-ben jelent meg, hozzánk jellemző módon csak 2008-ban jutott el, és ebből is egyelőre csak az első két részt jelentette meg két külön kötetben a L'Harmattan Kiadó az Eszmélet Alapítvány támogatásával. A kiadás azonban így is fontos esemény.

A tőkén túl Mészáros már említett nevezetes művének, a *Marx's Theory of Alienation*nek egyfajta továbbgondolása. Mészáros maga azt írja, hogy „a munka egész terve Marxnak az elidegenedésről adott bírálata elemzéséből származott, szembefordulva azzal a mind Keleten, mind Nyugaton [...] hangoztatott állítással, miszerint tizenkilencedik századi ügy,

1 Mészáros István: *Marx's Theory of Alienation*; Merlin Press, London, 1970

hogy Marxot a tőke uralma alól való emancipáció foglalkoztatta” (20. o.). Az 1995-ben befejezett nagyszabású munka arra a történelmi korra reflektál, amelyben íródott: az úgynevezett „szocialista” rendszerek bukása utáni évekre, bár – mint említettem – a munka kezdete jóval a rendszerváltások előttre datálódik. Természetesen a 89-90-es események rendkívül fontos és alaposan átgondolandó konzekvenciákkal jártak Mészáros számára, hiszen e rendszereknek „a történelem szemétdombjára” kerülése után sokakban alakult ki az a vélekedés, hogy a szocializmus-kommunizmus mint olyan mindig is megvalósíthatatlan volt, és az is maradt, és miután csak a marxi gondolatokon alapuló berendezkedés kínálta egyfajta alternatívát a tőkés rendszerrel szemben, ezért valójában „*nincs alternatíva*”.

Mészáros szerint már csak azért is hibás ez az érvelés, merthogy az úgynevezett „szocializmus” valójában nem volt szocializmus, hanem egyfajta állami önkénnyel irányított kapitalizmus, egy „posztkapitalista tőkerendszer”, mely tehát nem csak a tőkés berendezkedés összes negatívumát hordozta, hanem mindezeket még az intézményesített terrorral is megfejelte. Vagyis a Mészáros által igazinak gondolt szocializmus még nem jött el. A könyv szándéka éppen az, hogy ezt az alternatívát kidolgozza, hiszen – figyelmeztet Mészáros – a tőkerendszer pusztá tagadása önmagában még nem jelent alternatívát. A mű alcíme – „Közelítések az átmenet elméletéhez” – azt kívánja kifejezni, hogy ennek kidolgozása még épp hogy csak elkezdődött. Az elmélet kialakításának igazi aktualitását az adja Mészáros szerint, hogy ma lényegében nincs olyan mozgalom és teória, amely megtenné ezt vagy bármi ehhez hasonló alternatívát kínálna: a kelet-európai „szocializmusok” elbuktak, a nyugat-európai szociáldemokrácia viszont maga is behódolt a tőkerendszernek. Mivel a rendszer részben alkalmazkodott a szociáldemokrácia felől érkező kritikához, ez úgy látta, hogy elérte céljait, és feladata már csak annyi, hogy öröködjön a reformok eredményei felett. Csakhogy mindez legfeljebb tüneti kezelés, a problémák ugyanis, melyekkel a szociáldemokrácia szembenézett (munkanélküliség, nyomor stb.) a tőkerendszer lényegéből származnak, s csak ennek megszüntetésével együtt törölhetők el véglegesen, addig pedig jól vagy kevésbé jól láthatóan fenn fognak maradni.

Tegyük fel, hogy az „első világ”-ban megoldódnak a problémák. De megszűnhetnek-e a „harmadik világ” rendkívül súlyos problémái is? Mészáros szerint nem, mert megítélése szerint a nyugati jólét valójában a fejlődő országok nyomorából táplálkozik, a globális kizsákmányolásból, mely immár nem a gyarmatok kiszípolozásának, hanem a nyugati nagytőkések harmadik világbeli rablógazdálkodásának formájában jelentkezik. Az áthidalhatatlan különbségeket jól illusztrálja az az 1995-ös adat, hogy míg az Egyesült Államok lakossága a föld összlakosságának mindössze 5%-át teszi ki, addig elérhető energiakészletének 25%-át fogyasztja el.²

2 Az adatok lényegében azóta sem változtak. (ld.: http://hu.wikipedia.org/wiki/Országok_népesség_szerinti_listája, ill.: http://energy-conservation.suite101.com/article.cfm/american_energy_sources_and_uses_of_energy)

Mészáros definíciója szerint a tőke az ellenőrzés társadalmi-gazdasági anyagcsere-rendszere. Fő jellemzője, hogy az emberi munkát aláveti hatalmának, élőködik a munkán, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy a munkás a terméket a tőkés (helyesebben a „tőke megszemélyesítő”) számára termeli, és ő cserébe ezért csak bért, még hozzá a tőkésnek a termékből származó hasznához képest minimális bért kap. A tőke a szüntelen felhalmozás imperatívuszát hordozza, az öncélú felhalmozását, mely nincs tekintettel az emberek pénzben nem mérhető szükségleteire és az emberi önmegvalósítás igényére. Ez a felhalmozási imperatívusz hozza létre a „tőke megszemélyesítő” privilegizált csoportját, amely ezt a társadalomra kényszeríti, a társadalom tagjainak tevékenységét ennek alárendeli.

A szerző szüntelenül hangsúlyozza: a tőke maga *megelőzi* a kapitalizmus létrejöttét, hiszen már a középkorban is létezett, és túl is élheti ezt a társadalmi-gazdasági berendezkedést. Ahogy már szó volt róla: a „létezett szocializmus” például egy posztkapitalista tőkerendszer volt. Diktatórikus intézkedésekkel ugyan később is meg lehet szüntetni a *kapitalizmust*, de ez nem fogja érinteni a tőkerendszer lényegét, sem azt, hogy a munka alá van vetve a tőkének. Ezért a tőkerendszer alternatívája nem lehet egy olyan szocializmus, amely pusztán a tulajdonviszonyok szintjén más, mint a kapitalizmus, hanem csak egy olyan rendszer, melyet az emberek önmegvalósítási igényei és a közösen meghatározott közösségi szükségletek határoznak meg.

A négyrészes mű felépítése a következőképpen néz ki. Az első – itt tárgyalandó – részben Mészáros a tőkerendszer ellenőrizhetetlenségét állítja középpontba. A másodikban a szocialista kritika történelmi örökségével foglalkozik, és a „szocialista” rendszerek összeomlásának tapasztalataiból kiindulva vizsgálja a marxista gondolkodók, elsősorban Lukács nézeteit, de ebben a kötetben kerül sor Marx nézeteinek behatóbb elemzésére is. A harmadik rész a tőkerendszer strukturális válságát mutatja be, a negyedikben pedig hat, a témához kapcsolódó, még nem publikált tanulmányát közli Mészáros.

A recenzió az első – itthon különálló kötetben megjelent – részre korlátozódik, melynek mottójául a szerző egy József Attila-idézetet választott, az *Ős patkány terjeszt kört...* kezdetű vers első két versszakát, jóllehet hangvételéhez a költő *Favágó* című versének harmadik versszaka („– Ejh, döntsd a tőkét, ne siránkozz...”) talán jobban illett volna. A könyv maga öt fejezetre, s azon belül alfejezetekre oszlik.

Az első fejezet egy – meglehetősen elnagyolt és szűk intervallumra korlátozott – filozófiatörténeti áttekintést nyújt, ennek középpontjában Hegel és Marx áll, előbbi a tőkerendszer maradandóságát, utóbbi szükségszerű megszűnését állította. Mészáros szerint Hegellel minden tőkeellenes gondolkodónak szembe kell néznie, mert ő volt az, aki a filozófusok közül a legkövetkezetesebben állt ki a tőke állandósága és maradandósága mellett, s ezt történelemfilozófiailag is rögzítette. Hegel ugyanis a modern polgári társadalmat a világtörténelem utolsó társadalmi formációjának tartotta; ebből az következne, hogy egész

egyszerűen nincs lehetőség egy új berendezkedés kialakítására. Mivel pont ez az álláspont Mészáros bírálatának elsődleges céltáblája, ezért először is Hegellel kell „leszámolni”.³

Hegellel szemben Marx mutatott valóságos alternatívát. Nagy vívmánya nem pusztán az, hogy kimutatta a tőkerrendszer múlandóságát, igazi erényét az jelenti, hogy a történelem belső mozgásának elemzésére támaszkodva szükségszerűnek gondolta, hogy – mivel belső antagonizmusai egyszerűen szétfeszítik – egyszer mindenképp véget fog érni. Mészáros szerint azonban Marx nem számolt az imperializmussal és a monopóliumokkal, melyek az ő korában még csak kialakulófélben voltak, a 20. századra viszont épp ezek lettek a kapitalizmus alapvető jellemzői. A mai globális kapitalizmus szerinte úgy néz ki, hogy néhány mamutvállalat uralja az egész világpiacot, lényegében nincsen konkurenciájuk, így a fennen hangoztatott „verseny” valójában nem is létezik. Ráadásul Marx Európára korlátozta elképzeléseit, mára viszont globálissá vált a kapitalizmus, ennek következtében még óriási tartalékai vannak (csak hogy a jól ismert példákra utaljak: Kína vagy India), ezért várható összeomlásának ideje is kitolódott.

Fontos kitérni annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy mit ért Mészáros az első kötetben alaposan körbejárt kulcsfogalmon, a tőke ellenőrizhetetlenségén. Ennek alapja szerinte az, hogy a tőkés berendezkedésben a termelés és annak ellenőrzése radikálisan szétválasztódik. Még a feudalizmusban is birtokolta a jobbágy a termelőeszközök egy részét, a kapitalizmusban viszont ezek már a tőkésék tulajdonában vannak. Ők persze azt mondják, hogy ez a gazdasági rendszer sokkal több szabadságot biztosít, mint a jobbágyi kötöttségeken alapuló feudalizmus, Mészáros szerint viszont ez az érvelés álszent, hiszen a munkásoknak gyakorlatilag nincs is más lehetőségük az életben maradásra, mint az, hogy a kizsákmányoló-elidegenítő tőkés rendszerben munkát végezzenek. Az igazi csavar azonban mégis csak abban rejlik, hogy már a tőkésék sem gyakorolnak hatalmat a tőke fölött, kikerül ellenőrzésük alól, csak – ahogy a szerző nem kevés iróniával nevezi őket – „tőkemegszemélyesítők” lesznek. Eme totális ellenőrizhetetlenség kialakulását egy ismert szófordulat kicsavarásával szemlélteti Mészáros: míg a feudalizmusra a „*nulle terre sans maître*” (nincs föld hűbérúr nélkül) mondás alkalmazható, a kapitalizmust helyesebb lenne a „*l'argent n'a pas de maître*” (a pénznek nincs ura) fordulattal jellemezni. (90. o.)

A tőkerrendszer ellenőrizhetetlenségének legfőbb oka Mészáros szerint a következő: „[...] az, hogy maga úgy jött létre a történelem folyamán, mint roppant hatalmú – a mi korunkig csakugyan messze a leghatalmasabb – »totalizáló« kerete az ellenőrzésnek, amelybe minden egyebeknek, ideértve az emberi lényeket is, bele kell illeszkedniük, így bizonyítva »termelői alkalmasságukat«, vagy ha ez nem sikerül, veszniük kell.” (84. o.) Tehát a tőkerrendszer ellenőrizhetetlenségének oka végül is a rendszer totalizáló jellege, ugyanis, ha mindent „magába vonz”, akkor nem marad semmi rajta kívül, ami az ellenőrző funkciót betölthetné.

3 Mészáros egy kissé nagyvonalúan értelmezi Hegel felfogását a történelem végpontjáról, Hegel ugyanis nem a polgári társadalmat, hanem a 19. század első felében létező porosz monarchiát tartotta ennek.

De nem csak a termelés és annak ellenőrzése, hanem a termelés és a fogyasztás valamint a termelés és a forgalom között is antagonisztikus ellentmondás van. Az előbbi következménye az, hogy míg a világ gazdagabbik felén mértéktelen túlfogyasztás van, addig szegényebbik felén százmilliók éheznek és tízmilliók halnak éhen. A termelés és forgalom közt fennálló ellentmondás következménye pedig az, hogy az egész világ alárendelődik a tőke parancsolatainak, vagyis mindenhol létrejön az antagonisztikus berendezkedés. Csakhogy míg ez a fejlett világban elviselhető a dolgozók számára, addig a harmadik világ országaiban valóban éhbérért dolgoztatnak a nemzetközi mamutvállalatok.

A legfőbb kérdés persze épp az, hogy miért nem feszítik szét ezek az antagonizmusok a tőke struktúráját. Nos, Mészáros szerint a magyarázat abban keresendő, hogy a tőke kitermeli saját „hibajavító parancsolatait”; az állam tulajdonképpeni legfőbb funkciója épp ez (ld. a 2.2-es alfejezet elemzéseit). A tőkerendszer valójában nem létezhet állam nélkül, vagyis nem is egyszerűen egy lineáris ok-okozatiság, hanem egy összetett kölcsönviszony áll fenn a kettő között. Más szóval, az állam nem „felépítmény”, hanem maga is involválódik a gazdaság működésébe. Ezért gondolhatja úgy Mészáros, hogy akár jól működő demokrácia van, akár totális diktatúra, az állam és a tőkerendszer lényegi jellemzői ugyanazok maradnak, mindössze a jogi-politikai felépítmény változik. A különböző felépítmények pedig a szilárd alapon, akadálytalanul, minden további következmény nélkül átalakulhatnak egymásba. Ezzel azonban Mészáros túlságosan is relativizálja a demokrácia és a diktatúra közötti – például az egyéni szabadságigények kielégítése tekintetében fennálló – óriási különbségeket. Egy demokráciában a munkásoknak – ha korlátozottan is – lehetőségük van arra, hogy béremelést kényszerítsenek ki, vagy elérjék életkörülményeik jobbra fordulását, nem is említve az egyén számára fontos szabadságjogokat, egy diktatúrában viszont minden ehhez hasonló változás elől el van zárva az út. Tőkerendszer ide, állam oda, ez azért meglehetősen lényeges különbség. A szocialista alternatíva számára ugyanakkor Mészáros nem lát más lehetőséget, mint az állam elhalását; ez volt Marx eredeti intenciója is.

Mészáros többször hangsúlyozza, hogy a tőkerendszer „*terjeszkedés orientálta és fölhalmozás hajtott*” rendszer (pl.: 88. o.). Összefoglaló névvel ezt a tőke fékezhetetlenségének nevezhetjük. A terjeszkedés és a fölhalmozás imperatívusza következtében vált a tőkerendszer globálissá. Csakhogy miközben a tőke globalizálódott, nem jött létre saját külön állama: megmaradt a nemzetállamokra való tagoltság, sőt a 20. században eme nemzetállamok antagonizmusa két világháborúhoz is vezetett. A két világegést Mészáros úgy mutatja be, mint kísérleteket, „pótmegoldásokat” arra, hogy egy partikuláris tőkés nemzetállam legyen az a bizonyos állam, a „tőke állama”, amely teljes hegemoniát gyakorol a globális tőkerendszer felett. Akárhogy is nézzük, ez a manapság divatos érvelés túlzottan leegyszerűsítő, hogy ne mondjam, kezdetleges olyan bonyolult és összetett folyamatok magyarázatára, mint a 20. század világháborúi. Csak hogy egy olyan ellen-

vetést említsek, ami önmagában is elégséges lenne Mészáros koncepciójának megingatásához: az első világháború két fontos résztvevője, Törökország és Oroszország bizony még a közelében sem járt a kapitalizmusnak, más szóval nem volt tőkés berendezkedésű államnak nevezhető. Mindazonáltal ezt az értelmezési vitát nem egy recenzió keretein belül kell lefolytatnunk.

Mindenesetre Mészáros a két világháborút amellet szóló evidenciaként sorakoztatja fel, hogy a ténylegesen létező államok, és a tőke anyagi újratermelési strukturái között alapvető strukturális meg nem felelés van, hiszen az állam képtelen kiszolgálni a tőke fékezhetetlenségét. A tőkerendszer tehát lényegileg instabil, stabilizálni pedig csak egy tökéletes önkényuralommal lehetne, „amelyhez képest Hitler náci Németországa a demokrácia mintájaként tündökölné” – ez a 2.3-as alfejezet, egyben a 2. fejezet konklúziója. (183. o.)

A 3. fejezetben azoknak a közgazdászoknak az elméleteit tárgyalja és bírálja Mészáros, akik a tőkét maradandónak tartották, így hát annak álláspontjáról próbáltak egyfajta megoldást kínálni a tőke ellenőrizhetetlenségére. Ezek a következők: 1. Adam Smith elképzelése a „láthatatlan kéz”-ről; 2. a határhaszon-elméletek; 3. a Burnham-féle menedzserforradalomtól Talcott Parsons elméletén át a Galbraith-féle „technostruktúráig”. Ezek az elképzelések azonban csak részleges megoldásokat hoznak, azt pedig sehogyan sem tudják bizonyítani, hogy a tőke bármilyen formában is ellenőrizhető lenne.

Mészáros szerint a tőke lényegi fékezhetetlensége miatt gyakorlatilag feléli a jövőt, sőt, nincs is számára jövő, csak jelen. Ezt mi sem fejezi ki jobban, mint a keynesi mondat: „Hosszú távon mindannyian halottak vagyunk” (185-186. o.). Eme lényegi fékezhetetlenség fel nem ismerése miatt tévednek zsákutcába a zöld mozgalmak, amelyek azt hiszik, hogy egy-két-sok környezetvédelmi intézkedéssel orvosolhatók azok a bajok, amelyek a tőkerendszer lényegéből keletkeznek, ezért folyamatosan újratermelődnék. A természetnek a tőke általi kisajátítását nem lehet semmiféle „szabályozgatásokkal” megakadályozni. Mészáros konklúziója az, hogy végleges megoldást csak a tőkerendszerrel szembeni valódi alternatíva, a szocialista alternatíva hozhat.

A 4. fejezet második alfejezetében a tőkerendszer úgynevezett másodrendű közvetítéseinek (second order mediation) tárgyalására tér rá. Ezt a fogalmat Mészáros híres 1970-es művében, a már említett *Marx's Theory of Alienation*ben fejtette ki részletesen. Annak megértéséhez, hogy mit is jelent a másodrendű közvetítés, némileg el kell mélyednünk annak vizsgálatában, hogy miképp értelmezi Mészáros a fiatal Marx antropológiáját és az elidegenedésről vallott nézeteit.⁴

Marx szerint az ember nem közvetítés nélküli viszonyban áll a természettel, hanem közvetítetten kapcsolódik hozzá. Ez azt jelenti, hogy az ember nem úgy él a természetben, mint az állat, hanem egyszersmind alakítja is azt, nem csak fogyaszt, hanem termel is. Az ember és a természet közötti eme közvetítő kapocs, elsőrendű közvetítés (first

⁴ Mészáros István: *Marx's Theory of Alienation*; 76-84. o.

order mediation) tehát maga a termelő tevékenység, ami nem más, mint a munka. Ez a munka azonban elidegenedik az embertől magától azáltal, hogy ebbe a közvetítésbe belépnek a másodrendű közvetítések, a magántulajdon, a munkamegosztás és a csere, melyek a termelő tevékenységét, vagyis a munkát, mint az ember lényegi meghatározottságát bérmunkává transzformálják, s ezzel máris megteremtik a munkások és a tőkések közötti társadalmi antagonizmust.

A másodrendű közvetítések *A tőkén túlban* a következők: a nukleáris család, az elidegenült termelőeszközök és „tőkemegszemélyesítőik”, a pénz, a fetisizta termelési célok, a bérmunka, a tőke államalakulatának változatai valamint az ellenőrizhetetlen világpiac. Ezek a közvetítések összekapcsolódnak, egyfajta „ördögi kört” képeznek, és így konzerválják a tőkerendszert. Sőt, Mészáros szerint a „tőkerendszer kialakulása azonos a másodrendű közvetítéseinek létrejöttével” (202. o.). Ebből pedig azt a következtetést vonja le, hogy „a gyökeres szocialista átalakulás csak akkor reális célkitűzés, ha a tőkerendszerre mint olyanra irányul, ennek *minden másodrendű közvetítésével együtt*, nem pedig pusztán a tőke magánkapitalista megszemélyesítéseinek jogi kisajátítására” (192. o.).

Ezek után tér rá Mészáros a tőke hayeki apológiájának bírálatára. Hayek személyében megtalálta megfelelő ellenfelét, hiszen ő volt a kapitalista berendezkedés egyik legfőbb teoretikusa. Bírálatá nem mentes – az Angliában persze nem is oly szokatlan – éles hangú gúnyolódásoktól, például Hayeket „Margaret Thatcher bárónő Companion of Honourja”-ként emlegeti, közgazdasági Nobel-díját pedig a tőke politikai képviselői által adott jutalomnak tartja, melyet a tőkés berendezkedés hathatós elméleti védelméért kapott. Szerinte Hayek tőkeapológiáját semmi más nem motiválta, mint „a szocialista projektum beteges gyűlölete” (210. o.), ezzel azonban érveit már eleve diszkreditálja: szerinte Hayek „nem észérvekkel, hanem *körben forgó definíciókkal* védelmezi” (206. o.) a tőkerendszert.⁵ Így valódi párbeszéd nem is alakulhat ki a két szerző között, hiszen semmiféle közös platform nem lehetséges ott, ahol egymás jóhiszeműségét kétségbe vonják. (Egész pontosan Mészáros vonja kétségbe Hayek jóhiszeműségét.) Ezért éppen azt nem találhatjuk meg e fejezetekben, amit látni szeretnénk: valódi érvek és ellenérvek harcát. De még ha fel is tesszük, hogy Hayeket valóban a szocializmus iránti gyűlölete motiválta, attól még érvei lehetnek megfontolandók, hiszen más az, hogy miért érvel valaki valami ellen, és más, hogy hogyan érvel. Csak olyasvalakivel nem lehet vitatkozni, aki nem érvel, de aki akár csak belelapoz a *Végzetes önhietségbe*, láthatja, hogy Hayekre ez nem vonatkozik (jóllehet Mészáros éppen ezt vonja kétségbe). Persze nem Mészáros az egyetlen marxista gondolkodó, aki szembenézett a hayeki nézetekkel. Mások, például Cockshott és Cottrell, komolyan vették a hayeki érveket, s így bocsátkoztak vitába velük.

5 Bírálatában Mészáros Hayek egyetlen könyvére: *A végzetes önhietség. A szocializmus tévedései* című műre hivatkozik (Tankönyvkiadó, Budapest, 1992).

A 4. fejezet végén végre megjelenik a tőkerendszer alternatívája is. Mészáros két dologra hívja fel a szocialisták figyelmét. Először is, a másodrendű közvetítések hosszú időn keresztül alakultak ki, például a pénz már az ókorban is létezett. Ezért nem lehet őket egyik pillanatról a másikra megszüntetni, s mivel együtt egy megszakíthatatlan láncot képeznek, egyesével nem lehet felszámolni őket. Másodsor, csak akkor szüntethetők meg, ha új másodrendű közvetítéseket állítunk a helyükbe. A szocialisták feladata az, hogy az elsőrendű közvetítésekből kiindulva létrehozzák ezeket az új közvetítéseket. Az elsőrendű közvetítések: a népesség méretének spontán szabályozása, a megfelelő csereviszonyok kialakítása, a sokféle társadalmi tevékenység szervezése és ellenőrzése, az anyagi és az emberi erőforrások ésszerű elosztása és a jogszabályok meghozatala. Majd hozzáfűzi: „Tetszik vagy sem, az elsődleges közvetítés csakis a történelmileg változó társadalmi rendszerek másodrendű közvetítéseiben és ezek révén létezhet.” (235. o.) Ezért van hát szükség az új másodrendű közvetítések kialakítására, melyek lényegében különböznek a tőkerendszer hasonló összetevőitől, miután nem ellenőrizhetetlenek, hanem valóságos egyének gyakorolnak ellenőrzést felettük. „Ebben az értelemben a szocialista alternatíva úgy határozza meg magát, mint olyan praxisok összességét, amelyek teljesítik a társadalmi anyagcsere-újratermelés elsődleges közvetítési funkcióit egy racionálisan kialakított és – a történelmileg változó emberi szükségletekkel összhangban – változtatható strukturális bázison anélkül, hogy az egyéneket alávetnék, mondhatni, a »dolgozók hatalmának«. Csakugyan ezen a sarkalatos ponton múlik, hogy lehetséges-e a *tőkén túlra* jutni.” (235. o.)

A kötet ötödik, utolsó fejezetében azt mutatja be Mészáros, hogy hol húzódnak a tőkerendszer határai. Már a 2. fejezetben szó volt róla, hogy strukturális meg nem felelés áll fenn a tőkerendszer mint olyan és a nemzetállamok között. Utóbbiak a diszkrpanciát úgy kívánják meg kiküszöbölni, hogy magukat kísérlik megtenni a tőkerendszer kizárólagos államává. E törekvések persze ma leginkább az Egyesült Államokat jellemzik, de korábban ilyen lehetett a vilmosi és a hitleri Németország, a Brit Birodalom vagy a Szovjetunió is. Az USA multinacionális vállalataival jelenleg szinte az egész világot uralja, hiszen a mamutcégeken keresztül maga az állam gyakorol hatalmat, mert – mint már láthattuk – tőkerendszer és állam lényegileg összetartoznak. Ezért helyesebb inkább *transznacionális*nak nevezni ezeket a vállalatokat Mészáros szerint. Ahova pedig az amerikai tőke békés úton nem tud behatolni, oda behatol erőszakosan, miközben azt állítja, hogy csak a demokráciát akarja elterjeszteni. Bár az afganisztáni és az iraki háború a könyv megírását követően robbant ki, mégis jól illusztrálják Mészáros mondandóját.

A másik határ saját felhalmozási és terjeszkedési imperatívuszából következő korlátozhatatlanságának és a földön rendelkezésünkre álló készletek korlátozottságának ellentéte. A tőkerendszer nem képes önkorlátozásra, de a természeti és természetes akadályok szükségképpen útját állják, ez pedig utat nyit a tőkerendszer megszűnése felé, hiszen a korlátok éppen a lényegétől fosztják meg.

A harmadik abszolút határ az, hogy a tőke nem tud mit kezdeni a „lényegi egyenlőség kihívásával”, ami a gyakorlatban a nők teljes felszabadítását, emancipációját jelentené. A negyedik határ az, hogy képtelen kezelni a népességrobbanást és az ebből (is) fakadó krónikus munkanélküliséget. Erre a problémára a tőke apologetáinak – meglehetősen abszurd – válasza az, hogy az embereket okolják azért, mert nem képesek ellenállni az utódnemzés kényszerének.

Ezek a határok Mészáros szerint egyértelműen bizonyítják, hogy védelmezőinek apologetikus érvei ellenére a tőkerendszer nem örökkévaló, alternatíva nemhogy van, hanem a jövőben ténylegesen is fel fogja váltani az egész tőkerendszert mint olyat. Ez az idő már nincs is annyira messze, mert a tőke immár elért az előbb említett határokhoz, az egész világon elterjedt, a föld tartalékait pedig hamarosan kimeríti. Ezért is sürgető a tőkén túli korszak felvázolása. „Így aztán minden kudarc és csalódás ellenére a történelem napirendjén marad, hogy szükséges az áttérés egy ellenőrizhető és az egyének által tudatosan ellenőrzött társadalmi rendre, amelyet a szocialista projektum szorgalmaz. Ez az áttérés olyan *korszakos* elmozdulást igényel [...], amellyel nem lehet számolni a társadalmi anyagcsere-ellenőrzés létező formáinak radikális strukturális átszervezése nélkül, ellentétben azzal, ahogyan a múltban történt, vagyis az eredeti szocialista célok hozzáigazításával az öröklött feltételek bénító anyagi kényszereihez.” (400-401. o.)

A L'Harmattan Kiadó és az Eszmélet Alapítvány kiadványára nem lehet sok panasz, sajtóhibát gyakorlatilag nem találunk, a fűzés jó minőségű, nem esnek ki lapok. Mindössze egyetlen dolgot tudok felróni a kiadónak, ez azonban egyeseket igencsak zavarhat: a papír minősége „túl” jó, kissé fénylik, ezért mesterséges megvilágítás mellett a fény visszaverődik róla, s ez rendkívül megnehezíti a nem természetes fény melletti olvasást, hamar elfárad a szem.

Nagyon fontos és öröndetes dolog, hogy a külföldön egyik leg(el)ismertebb, ma is élő magyar filozófus nagyszabású művének első két része végre magyarul is megjelent, és csak remélhetjük, hogy a másik kettőre sem kell már sokat várnunk.